

ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԻՐԱՔԻ ՄԷՋ 17–19ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

Իր աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքին շնորհիւ, Սիջագետքը անցեալին և ներկայիս, մշտապէս եղած է մեծ տէրութիւններուն ուշադրութեան կեդրոնը: Արեւելքն արեւմուտքին կապող աշխարհի այս երկրամասը, Պարսից ծոցի հիւսիսը գտնուող իր Պասրա նաւահանգիստով, ինչպէս անտիկ աշխարհի, նմանապէս միջնադարեան և արդի առեւտրային պատմութեան մէջ իր ուրոյն տեղն ունի:

Իրաքի հաղորդակցութեան ուղիներն եղած են մասնաւորապէս իր երկու գետերը՝ Եփրատն ու Տիգրիսը, որոնց միացումով, երկրի հարաւը կազմուած է Շաթ-էլ-Արաբը, որ նաւարկելի էր¹: Համաձայն պատմահայր Հերոդոտի², հայերը առեւտրական կապեր մշակած էին ամենուրեք արտաշխարհ: Ըստ որում, անոնք կը ճամբորդէին Հայաստանէն մինչեւ Նինուէ ու Բաբելոն՝ Եփրատ ու Տիգրիս գետերու վրայէն, լաստերով ու ցամաքային ուղիով, ներածելով ընտիր ու պատուական, Հայաստանի գինի, ընկուզեղէն, փայտեղէն, ցորեն, ձի, և այլն: Հետեւաբար, ըստ կարգ մը պատմաբաններու, հայեր Հայաստանէն մինչեւ Սիջագետք կուգային առեւտրական գործերով և այդ պարագային կարելի է ընդունիլ, որ մի քանի հայեր, առեւտրական գործերով կը գտնուէին Իրաքի որոշ քաղաքներու մէջ, որպիսին են Պաղտատ, Պասրա և Սուսուլ³:

Բազմավաստակ պատմաբան՝ Աշոտ Աբրահամեան կը նշէ, որ Սասանեան տիրապետութեան ժամանակաշրջանին, երբ Սիջագետքը կը գտնուէր Պարսկական գերիշխանութեան տակ, իսկ Տիգրոն անոնց մայրաքաղաքը, այդ շրջանին հայկական խոշոր գաղթօճախ մը գտնուած է հոն, որոնց մեծամասնութիւնը կը բաղկանար առեւտ-

¹ Ալպոյաճեան Ա., Իրաքի Հայերը, Երեւան, 2003, էջ 14:

² Հերոդոտոս, Պատմություն, Երևան, 1986, էջ 79–80:

³ Մելքոնեան Վ., 1930-1955 Քսանհինգամեակ Մարգիլի (Պասրա) Հայ Ազգային Վարժարանի, Պէյրութ, 1955, էջ 62:

րականներէ և պետական պաշտօնեաներէ, որոնք յետագայ դարերուն հաւանաբար ծուլուած են տեղացիներուն հետ և իսպառ անյայտացած պատմութեան թատերաբեմէն⁴:

Միջնադարեան ժամանակաշրջանին, Կիլիկեան Հայաստանի տնտեսական կեանքին մէջ, մեծ դեր ունեցան նաեւ Միջագետքի նաւահանգիստները և գլխաւոր քաղաքները: Հրանդ Պաստրմաճեան կը մատնանշէ, որ Լեւոն Բ., իր մեծ զինուորականի և ճարպիկ քաղաքագետի յատկութիւններուն միացուց նաեւ տնտեսական կարիքներու և կարելիութիւններու խոր հասկացողութիւն մը՝ հիմը դնելով Կիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան տնտեսական զարգացման: Այս մեծ հայ գահակալը և իր հետեւորդները կը խորհէին, թէ կուզայ ժամանակը, երբ առեւտրական գործառնութիւնները պահպանելու կարիքը պիտի մղէ արեւմտեան պետութիւնները, մանաւանդ ժովային տէրութիւնները՝ գործօն կերպով հետաքրքրուելու Հայաստանի պատշապանութեամբ⁵: Հեղինակը կը նշէ նաեւ, որ Կիլիկիոյ խելամիտ թագաւորները խորհած էին, որ Կեդրոնական Ասիան Միջերկրականին կապող ուրիշ մեծ ճամբայ մը նմանապէս Կիլիկիայ կը յանգէր՝ Մալաթիա և Մարաշի ուղղութեամբ: Վերջապէս, կարելոր միացման գիծ մըն էր նաեւ հիւսիսային Սուրիոյ, Պաղտատի և Պասրայի վրայով Կիլիկիան՝ Պարսից ծոցին կապող ճամբան⁶: Հետեւաբար, տրամաբանական է, որ Կիլիկիոյ հայ վաճառականները իրենց կարաւանները անվտանգ տեղ հասցնելու համար, անպայման պիտի նախընտրէին գործարքներ կնքել իրենց ցեղակից և կրօնակից գործակալներուն կամ ներկայացուցիչներուն հետ վերոյիշեալ քաղաքներուն մէջ, մանաւանդ, որ ըստ Արշակ Ալպոյաճեանի՝ Պասրայի մէջ դեռեւս 1222 թ. արդէն հայկական գաղութ մը գոյութիւն ունէր, որու փաստը այն էր որ սոյն քաղաքի թեմակալն էր Հայաստանցի Սողոմոն անունով եպիսկոպոս մը:

Միջագետքը, այնուհետեւ ինչպէս այս տարածաշրջանի միւս երկիրները, թատերաբեմը կը դառնայ սելճուկեան, մոնղոլական և թա-

⁴ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. Բ, Գահիրէ, 1955, էջ 393:

⁵ Պաստրմաճեան Հ., Հայոց պատմութիւն, հ. Ա, Պէյրութ, 1954, էջ 278:

⁶ Նոյն տեղը, էջ 280:

թարական բազմաթիւ արշաւանքներու, որու հետեւանքով մեծապէս կը տուժէ ամբողջ երկիրը, ինչպէս նաեւ հայ գաղթօճախը: Գաղթօճախը տուժած է նաեւ երկիրը պատուհասող յաճախակի և կրկնուող համաճարակներէն, որոնք պատճառ դարձած են բնակիչներուն հեռանալուն կամ տեղափոխուելուն աւելի ապահով վայրեր:

Այնուամենայնիւ, Իրաքի հայ գաղթօճախը նորէն կը սկսի վերակենդանանալ և բազմանալ 17րդ դարէն սկսեալ - այս մասին կան եւրոպացի ուղեւորներու յիշատակութիւններ⁷: Իրաքի տնտեսական ծաղկուն ժամանակաշրջանը նաեւ կը սկսի 17-րդ դարէն ետք, Շահ Աբբասի Արարատեան դաշտի 300.000է աւելի բնակչութեան յայտնի բռնագաղթէն և Պարսկաստանի իր մայրաքաղաքին մօտ, Նոր Զուղայի և ուրիշ համայնքներու հիմնադրումէն յետոյ: Այս ժողովուրդէն զգալի հատուած մը, կ'անցնի Պասրա, Պաղտատ և այլուր: Վայելելով պետական և բարձրաստիճան իշխանութիւններուն կողմէ ցուցաբերած բարեացակամութիւնը, Նոր Զուղայի մէջ հաստատուած հայ ժողովուրդը կը կարողանայ վերակենդանանալ և իր մշակութային և հասարակական գործունէութեան զուգահեռ, վերակենդանացնել նաեւ իր առեւտրական բեղուն կեանքը, տարածուելով ամենուրեք Ասիոյ մէջ, (ներառեալ Իրաքի գլխաւոր քաղաքներ՝ Պաղտատ, Պասրա և Սուսու) և Միջերկրականի կարգ մը երկիրներ:

Սակայն, նկատի ունենալով այն պարագան, որ որեւէ հայ համայնքի տնտեսական գործունէութիւնը, մեծապէս փոխկապակցուած է տուեալ երկրի ընդհանուր տնտեսական և քաղաքական վիճակին հետ, հետեւաբար անհրաժեշտ է Իրաքի քաղաքական կեանքի մասին գաղափար մը կազմել, Նոր Զուղայի հայ վաճառականներուն ժամանումէն շատ առաջ, որը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ:

Պասրան՝ այս վաճառաշահ քաղաքը, հիմնադրուած է 638 թ.: Այն գտնուելով Իրաքի հարաւը և Պարսից ծոցի հիւսիսը կը հանդի-

⁷ A - Manwaring G., The Travels and Adventures of Sir Anthony and Sir Thomas, www.wikipedia.GeorgeManwaring.

B- Wellsted J. R., Travels to the City of Caliphs Along the Shores of the Persian Gulf and the Mediterranean, www.wikipedia.J.R.Wellsted, Volume 1, pp. 274-275.

C.- Geary, G., Narrative of a Journey from Bombay to the Bosphorus, www.wikipedia.GrattanGeary, London, 1878, pp. 222-224.

սանայ Իրաքի միակ նաւահանգիստը և հանգուցակետն է Հնդկաց Ովկիանոսի նաւային բեռնաթափման և փոխանցման դէպի Կարաւանային ճանապարհները՝ Պաղտատ, Հալէպ եւ այլն։ Իր աշխարհագրական կարելոր դիրքին շնորհիւ, այստեղ կեդրոնացած է առեւտրային կեանքի աշխուժ գործունեութիւն։ Հետեւաբար՝ այս յօդուածը կեդրոնացած է առաւելապէս Պասրային մէջ ծաւալուող վաճառականական կեանքին վրայ։

Այս քաղաքը, ինչպէս Աբբասեան Խալիֆայութեան մայրամուտին Իրաքի միւս քաղաքները, շատ անշուք պատկեր մը կը ներկայացներ մոնղոլական արշաւանքէն (1258 թ.) դեռ շատ առաջ։ Երբ Իբն Բատտուտան⁸ 1327-ին կ'այցելէ Պասրա, քաղաքը կը գտնէ աւերակներու մէջ և իր աննշան թիւ կազմող բնակչութիւնը, քաղաքը ներկայ դիրքին տեղափոխելու գործընթացի մէջ էին⁹։

16-րդ դարէն մինչեւ 17-րդ դարու վերջին քառորդը, Իրաքը ինչպէս տարածաշրջանի միւս երկիրները, թատերաբեմը կը դառնայ Սէֆեան Պարսկաստանի և Օսմանեան Կայսրութեան միջեւ տեղի ունեցող յաճախակի և արիւնալի բախումներու։ Միայն 1699-ին, զանազան քաղաքական իրադրութիւններու հետեւանքով, Օսմանեան Կայսրութիւնը կը կարողանայ ժամանակաւորապէս հաստատել իր իշխանութիւնը այս անկառաւարելի նահանգին մէջ։ Հինգ տարի ետք, Պասրան պաշտօնապէս ենթարկուեցաւ Պաղտատի փաշայութեան, որ երկիրը կառավարելուն համար յենուած էր գլխաւորապէս մամլուքներէն կազմուած իր բանակին վրայ (մամլուքները ընդհանրապէս թուրքական ծագում ունէին)¹⁰։ Թէեւ անուանապէս միայն, բայց և այնպէս, Օսմանեան տիրապետութիւնը կը շարունակուի մինչեւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին աւարտը։ Սելի դաշնագրով Իրաքը անկախութիւն կը ստանայ, մնալով Անգլիա-

⁸ Յայտնի արաբ ուղեւոր՝ Սոհամմեդ Իբն Աբդուլլահ Իբն Բատտուտահ (1304-1368 կամ 1369)։ Իր յայտնի աշխատութիւնն է «Իբն Բատտուտայի ուղեւորութիւնները», որուն մէջ կը նկարագրէ իր բազմաթիւ ուղեւորութիւններն աշխարհի զանազան երկիրներ։

⁹ Abdullah A.J.Th., Merchants, Mamluks and Murder, The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra, State University of New York Press, 2001, p. 10.

¹⁰ Longrigg H. S., Four Centuries of Modern Iraq, London, 1925, pp. 123-276.

կան մանդատի ներքոյ մինեւ 1932 թ. երբ երկիրը արդէն իբր անկախ պետութիւն, Ազգերու ընկերակցութեան անդամ կ'ընդունուի:

Հակառակ վերոյիշեալ քաղաքական աննպաստ պայմաններուն, երկիրը հարուածող ժանտախտի սոսկալի համաճարակներուն և վատառողջ կլիմային, 18-րդ դարուն իրաք ընդհանրապէս և Պասրաւան յատկապէս, շարունակեց մնալ Հնդկաց Ովկիանոսի ամենակարեւոր նաւահանգիստներէն մէկը:

Նոր Զուղայի հայ վաճառականութեան մասին բազմաթիւ աշխատութիւններ կան, թէ Հայաստանի և թէ արտասահմանի ուսումնասիրողներուն կողմէն, ըլլան հայ, օտար կամ օտարալեզու հայ հեղինակներ: Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով, իրաքի և մասնաւորապէս, Պասրայի հայ վաճառականութեան մասին ուսումնասիրող պատմաբանները կը լռեն կամ հազիւ թէ յիշեն Պասրա կամ Պաղտատ քաղաքներուն անունները իբրեւ տարանցիկ առեւտուրի կեդրոններ¹¹: Սինչդեռ Յարութիւն Տէր Յովհաննեանցը կը վկայէ, թէ Նոր Զուղայեցւոց «Մեծ մասն գնաց ի Բասրա: Անդ ծաղկեցաւ առ ժամանակ մի վաճառականութիւնն Զուղայեցւոց, որք կալան ընդ Հնդկաստանի գիաղորդակցութիւն տուրելառութեան»¹²:

Ըստ բազմավաստակ գիտնական-պատմաբան՝ Վարդան Գրիգորեանին, պատմաբաններուն մեծամասնութիւնը համաձայն են այն փաստին հետ, որ Սէֆեան իրանի արտաքին առեւտուրը, հայ վաճառականներու մենաշնորհն էր¹³: Սակայն, 1722-ին Սէֆեաններու անկումով և Սպահանի անշքացումով, հայ վաճառականները կը զրկուին իրենց գլխաւոր հովանաւորներէն և կը սկսին գաղթել տարբեր երկիրներ, ինչպէս՝ Եւրոպա, Հնդկաստան, իրաք եւ այլն: Այնուամենայնիւ, ըստ արաբ պատմաբան Թաբրթ Աբդուլլահի, հայերը շնորհիւ իրենց միասնութեան անգուգական ոգիին, կարողացան գոյատեւել և

¹¹ Օրինակ՝ Հովհաննէս Տէր Ղալթյան Զուղայեցու Հաշվետումարը, աշխատասիրութեամբ Լևոն Խաչիկյանի և Հակոբ Փափազյանի, Լազարեան Առեւտրական Ընկերութեան Հաշուեմատեանը աշխատասիրութեամբ Շուշանիկ Խաչիկյանի, Aslanian S., From the Indian Ocean to the Mediterranean The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa և բազմաթիւ այլ աշխատութիւններ:

¹² Ալպոյաճեան Ա., իրաքի հայերը, Երևան, 2003, էջ 98

¹³ Grigorian V., Minorities of Isfahan: The Armenian Community of Isfahan, 1587–1722 In *Iranian Studies*, vol. 7, part 2, nos. 3–4, Summer–Autumn 1974, p. 670.

պահպանել ոչ թե միայն իրենց ինքնուրոյնութիւնը և ազգային միասնականութիւնը, այլեւ ամբողջ 18րդ դարու ընթացքին, իբրեւ առեւտրային համայնք, շարունակեցին մնալ երկու գլխաւոր առաջատարներէն մէկը, միւսը հանդիսանալով հրեայ համայնքը, որը ծեւաւորուած էր դեռ շատ առաջ, նոյնիսկ Իսլամի Միջագետք մուտք գործելէն առաջ: Սակայն, հրեաներու ներկայութիւնն աւելի միասնական և շեշտուած կերպով ի յայտ կուգայ Աբբասեաններու ժամանակաշրջանին հետզհետէ անշքանալով մոնգոլական արշաւանքներու հետեւանքով: Կ'ըսուի, թէ Լենկ Թեմուրը շատ դաժան վարուած է մասնաւորապէս հրեաներուն հետ, երբ 1393-ին արշաւելով Միջագետք՝ կը կործանէ իրենց սինագոգները և կոտորել կուտայ համարեայ բոլորին¹⁴:

Ուրեմն՝ 1605-էն ի վեր, հայերը գաղթած են Իրանէն Պասրա և հետզհետէ աճելով՝ կազմած են բարգաւաճ գաղութ մը, վարելով առեւտրային շատ բեղուն գործունեութիւն: Մասնաւորապէս 1722-ին, երբ աֆղանները գրաւեցին Սպահանը, Նոր Զուլայն բոլորովին դատարկուեցաւ և այս առթիւ ալ հեռացողներուն կարեւոր հատուած մը՝ Պասրա անցաւ¹⁵:

Այս փախստականներէն՝ Գեորգ Պասրացի եպիսկոպոսն իր անխոնջ գործունեութեամբ, կը յաջողի Ս. Ամենափրկչեան վանքին յափշտակուած անօթները ետ առնել և ապաստանիլ Պասրա, ուր նստած կը վարէր Նոր Զուլայի առաջնորդութիւնը: «...Պարսկաստանի նոր տիրակալ Քերիմ խան կը փորձէ փախստական հայերը ետ դարձնել, ուստի 1771-ին Նոր Զուլայի քալանթար Սարգիսին կը յանձնարարէ յորդորել ջուղայեցիներուն ետ դառնան, սակայն անօգուտ: Քերիմ խան զայրացած 1775-ին կը պաշարէ Պասրան և, զայն սովի մատնելով, անձնատուութեան կը հարկադրէ: Պասրա անձնատուր կ'ըլլայ 1776-ին Զատկի օրը: Կը ձերբակալուի աղա Յարութիւն Խալդարեանցը՝ որդի աղա Էմնիագի (զոհ Նադիր շահի), որ պաշարման միջոցին ժողով կը գումարէ ջուղայեցի իշխաններով և վաճառականներով, և գումար հանգանակելով՝ կը հոգայ կարօտեալները: Իրեն հետ կը ձերբակալուին նաեւ իր որդին՝ Ստեփաննոսը և երկու

¹⁴ Abdullah A.J.Th., նշուած աշխ., էջ 95:

¹⁵ Ալպոյաճեան Ա., նշուած աշխ., էջ 98:

հայ նշանաւոր առեւտրականներ, որոնք նոյնպէս օգնած էին չունելորներուն»¹⁶:

Պասրայի մէջ հաստատուած հայ վաճառականները, շատ կարծ ժամանակուայ ընթացքին, ընտելանալով նոր միջավայրին, աշխուժօրէն կը շարունակեն իրենց գործունեութիւնը և կը սկսին մրցիլ և թերեւս գերազանցել իրենց տեղն արդէն վերագտած տեղացի հրեայ վաճառականներուն, որը տեղի կուտար երկու համայնքներուն միջեւ բազմաթիւ անախորժ միջադէպերու: Թաբըթ Աբդուլլան, իր վերոնշեալ աշխատութեան յառաջաբանը կը սկսի հետեւեալ դէպքի նկարագրութեամբ: «...1791-ի Մարտ 22-ի երեկոյեան, Պասրա քաղաքի ծայրամասին գտնուող աղբանոցին մէջ, տղամարդու դիակ մը կը յայտնաբերուի, որուն արտաքինէն արդէն յայտնի էր իր ոչ հասարակ դասուն պատկանող ըլլալը: Երկար ժամանակ չի պահանջուիր, ճշդելու գոհի ինքնութիւնը ... Սալլում անունով մեծահարուստ հրեայ վաճառական մըն էր և իր սպաննութեան համար կը մեղադրուէր ամբողջ հայ համայնքը: Հրեայ համայնքի պահանջով, որոնց առաջնորդն էր Պասրայի մէջ շատ յայտնի և ականաւոր անձնաւորութիւն մը՝ Խօճա Աբդուլլահի Իբն Եուսուֆ, բազմաթիւ հայեր կը ձերբակալուին: Հրեաները կը հովանաւորուէին թուրք մութասալլըմին կողմէն, իսկ հայերուն զօրաւոր կերպով կը պաշտպանէր Արեւելա-Հնդկական Ընկերութեան¹⁷ անգլիացի ներկայացուցիչ՝ Մանեսին»¹⁸:

18-րդ դարու սկիզբը, հայ վաճառականական համայնքը, բոլոր հաշիւներով անհամեմատ աւելի հարուստ, բարեկեցիկ և ազդեցիկ էր, քան Պասրայի մէջ գտնուող մնացեալ «դիմմը»¹⁹ համայնքները: Ըստ Թաբըթ Աբդուլլահի, օտար ուղեւորներէն Նիյբուրը՝ իր ուղեւորական յուշերու մէջ, հազուադէպօրէն կը յիշէ հրեայ համայնքը, բայց

¹⁶ Նոյն տեղը:

¹⁷ حسين محمد القهواتي (تور البصرة التجاري في الخليج العربي 1869 - 1914) جامعة البصرة - مطبعة الارشاد - بغداد 1980 صفحة 40

(Ըլ-Կահուաթի Մ.Հուսէյն, Պասրայի տնտեսական դերակատարութիւնը Արաբական ծոցին մէջ 1869-1914, Ըլ-Իրշադ Տպարան, Պաղտատ, 1980, էջ 40):

¹⁸ Abdullah A.J. Th., նշուած աշխ. էջ 1-2:

¹⁹ «Դիմմը» համայնքներ կը կոչուին այն փոքրամասնութիւնները, որոնք, կը գտնուին պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ:

բազմիցս կ'ընդգծե հայերու ունեցած դերի կարեւորութիւնը Պասրայի վաճառականական կեանքին մէջ²⁰։

Հիշատակութեան արժանի է, որ Արեւելա-Հնդկական ընկերութիւնը, Պասրայի գրասենեակի գործունէութիւնն աւելի արդիւնաւետ դարձնելու համար, կ'որոշէ իր մօտ աշխատող երիտասարդ պաշտօնեաներուն դրկել Սպահան, որպէսզի մնալով հայ վաճառականներու տուներուն մէջ, իւրացնեն վերջիններուն ճարպիկ գործելակերպը, նմանապէս սորվին Հայերէն և Պարսկերէն լեզուները որոնք ամենագործածուող լեզուներն էին այդ տարածաշրջանի առեւտրային կեանքին մէջ²¹։ Վերոյիշեալ ընկերութիւնը գործակալական գրասենեակ մը կը հիմնէ Բանդար Աբբասին մէջ, որտեղ առեւտրատնտեսական գործունէութիւն կը ծաւալէր ամբողջ մէկուկէս դար։ 1723-ին Պասրայի մէջ կը հիմնադրէ «ժամանակաւոր» նոյնանման գրասենեակ, որը հետագային Իրանի քաղաքական դրութեան վատթարանալու հետեւանքով, Բանդար Աբբասի գրասենեակը 1763-ին Պասրա կը տեղափոխէ և մնայուն կեդրոն կը դառնայ։ 1822-ին գրասենեակը կը շարունակէ իր գործունէութիւնը, սակայն իբր սոսկ ներկայացուցչութիւն վերոյիշեալ ընկերութեան, ներկայացուցիչն ալ Բարսեղ անունով տեղացի հայ վաճառական մըն էր, որ այս գործը շարունակեց մինչեւ 1851 թուականը։

Վարդան Գրիգորեանը, իր վերոյշեալ աշխատութեան մէջ կը նշէ, որ Պասրայի մէջ անգլիացիներու ամենագօրաւոր դաշնակիցները հայերն էին։ Սակայն 17-րդ դարուն, հայ վաճառականներն ամենամեծ խոչնդոտը կը համարուէին եւրոպացիներուն Պասրա ներթափանցման։ «Անոնք, -կը շարունակէ Գրիգորեանը,- կատաղի մրցակիցներն էին անգլիացի և հոլանդացի վաճառականներուն և առեւտրային ընկերութիւններուն»²²։ Սակայն մրցակցութիւնը աստիճանաբար տեղի կուտայ համագործակցութեան, յատկապէս Սեֆեաններու անկումէն ետք։ Հայ վաճառականները հետամուտ էին փոխզիջման,

²⁰ Abdullah A.J. Th, նշուած աշխ. էջ 88։

²¹ الدكتور عبد الأمير محمد أمين المصالح البريطانية في الخليج العربي (1747 – 1778) مطبعة الارشاد – بغداد 1977
26 صفحة (Sogp. Արդուլ էմիր Մուհամմըդ Ըմին, Անգլիայի շահերը Արաքսական ծոցին մէջ, 1747-1778, Ըլ-Իրշադ տպարան, Պաղտատ, 1977, էջ 26)։

²² Grigorian V., նշուած աշխ. էջ 671։

հասնելու համար անգլիացիներու պաշտպանութեան: Իր զեկուցման մէջ, անգլիացի ներկայացուցիչը կը հաստատէ, որ անկարելի է վաճառականական գործունեութիւն ծաւալել առանց տեղացի ժողովուրդին օժանդակութեան: Երբ Խօջա Պետրոս Դի Գրիգորը, որը Պասրայի ամենակառկառուն հայ վաճառականներէն մէկն էր, 1754-ին մուսուլման ստրուկ պահելու պատճառով կը ձեբարակալուի, անգլիացի ներկայացուցիչը ամէն ջանք ի գործ կը դնէ իր ազատ արձակման համար²³:

17-րդ դարու ամբողջ տեւողութեան և 18-րդ դարուն սկիզբը, հայ վաճառականներու մասնակցութիւնը Օսմանեան-Սէֆեան առեւտուրին, կը կայանար մասնաւորապէս Պարսկական մետաքսի առեւտուրի ղեկավարման մէջ, որուն կը տիրապետէին շատ հմուտ և արհեստավարժ կերպով²⁴: 1773-էն առաջ, Օսմանեան Կայսրութեան և Պարսկաստանի առեւտրական բոլոր կեդրոններուն մէջ, Պասրան կ'առանձնանար իր մեծահարուստ պարսիկ, հայ, հնդիկ, արաբ և հրեայ վաճառական բնակչութեամբ, որոնց առեւտրային գործունեութիւնը կը տարածուէր Զնդկաստանի, Պարսկաստանի, Օսմանեան Կայսրութեան և Եւրոպայի միջեւ Միջերկրականի ուղիով: Այս աշխուժ առեւտրային կեանքը, վերջ կը գտնէ 1773-ին, քաղաքը հարուածող ժանտախտի հերթական համաճարակով: Ըստ 1775 թ. մարդահամարին, Պասրայի մէջ հայ վաճառականներուն թիւը նուազած էր մինչեւ 30-ը²⁵:

Աշին Դաս Գուլիթա կը նշէ, որ Սուրաթի հայ վաճառականներն ակտիւ կերպով կը գործակցէին Պասրայի հայ վաճառականներուն հետ²⁶: 18-րդ դարուն Զայկական նաւերը կանոնաւոր կերպով կը նաւարկէին Զնդկաստանի և Պասրայի միջեւ: 17-րդ և 18-րդ դարերուն Պասրայի և Զնդկաստանի հայ վաճառականները իրարու հետ փո-

²³ Abdullah A.J. Th., նշուած աշխ., էջ 110:

²⁴ Նոյն տեղը:

²⁵ حامد البازي (البصرة في الفترة المظلمة وما بعدها) بغداد 1969 صفحة 108

(Զամըդ Ըլ-Բազի, Պասրան Խաւար ժամանակաշրջանին և ետքը, Պաղտատ 1969, էջ 108): Այստեղ, հեղինակը «խաւար» բառը օգտագործած է 1538-1914 ժամանակաշրջանին համար, այսինքն Օսմանեան տիրապետութենէն մինչեւ Պասրայի գրաւումը անգլիացիներուն կողմէն:

²⁶ Ashin Das Gupta, Indian Merchants and the Decline of Surat, Manohar Publishers and Distributors, 1994, p. 136.

խաղարժ վաճառականութեամբ կը զբաղէին, որոնց սեփական նաւերը, ինչպէս «Փադրոնի», «Սանթա Զրոչէ», «Սանթա Զրուզ», «Հոփուել», «Սենթ Սայքըլ», «Արշակ» եւ այլն, կը գործէին Պասրայի և Հնդկաստանի ջուրերուն վրայ՝ Պարսից ծոցի ուղիով: Այս նաւերը կը խարսխէին ի Սեննավի, Շաթ-իւ-Արաբ գետը, ուրիշ օտարազգի նաւերու կողքին²⁷: Սակայն սոյն դարու կեսերուն, հայ վաճառականները իրենց թանկարժէք բեռները փոխադրելու համար առաւելապէս կ'օգտագործէին անգլիական նաւերը: Օրինակի համար անգլիական Դրեք (Drake) նաւի մարգարիտի վեցը բեռներէն հինգը՝ կը պատկանէր հայ վաճառականներուն²⁸:

Ի լրումն այս գործարքներուն (իմա Հնդկաստանի և Պասրայի միջեւ), Պասրայի վաճառականները շատ զօրաւոր առեւտրային կապեր ունէին Հալեպի մէջ ապրող իրենց ցեղակից և կրօնակից վաճառականներուն հետ: Ամբողջ 17-րդ դարուն և 18-րդ դարու առաջին կեսին, Պասրա հաստատուած Նոր Ջուղայի վաճառականները կը ներկայացնէին ամենակարեւոր և ամենանշանակալից առեւտրական համայնքը Հալեպի մէջ: Վերջիններու հարստութեան և բարեկեցութեան գլխաւոր աղբիւրը կը հանդիսանար այնքան եկամտաբեր Պարսկական մետաքսի առեւտուրը: Սակայն 18րդ դարու երկրորդ կեսին, այս առեւտուրի անշքացումով, Հալեպի հայ վաճառականներն իրենց գործունէութեան ուղղութիւնը փոխեցին դէպի կարաւանային առեւտուրը Պասրայի հետ, որը Հալեպը կը կապէր Հնդկաստանին: 1768-ին Ֆրանսական զեկուցման մը մէջ, հայ վաճառականները գլխաւոր դերակատարները կը հանդիսանային կարաւանային առեւտուրի մէջ, որուն ամբողջապէս կը տիրապետէին²⁹:

Հայ վաճառականներուն գործարար ոգիի մասին, տեղին է յիշել նաեւ էմանուել Կանտի խօսքերը, մէջբերուած. Հովհաննէս Տեր Դավթեան Ջուղայեցու Հաշվետումարըն աշխատութենէն, «... Սիւս քրիստոնեա ժողովրդի՝ հայերի մօտ,- գրում է նա,- տիրապետում է առանձնայատուկ գործարար ինչ-որ ոգի: Նրանք զբաղվում են փոխա-

²⁷ Սելջուքեան Վ., նշուած աշխ., էջ 64:

²⁸ Abdullah A.J. Th., նշուած աշխ., էջ 96:

²⁹ Նոյն տեղը:

նակութեամբ՝ հետիոտն ճանապարհորդելով Չինաստանի սահմաններից մինչեւ Գվինեայի ափերին գտնվող Կորսո հրվանդանը։ Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս յուրահատուկ ծագումը խելամիտ ու աշխատասեր այդ ժողովրդի, որը շարժվելով հյուսիս-արեւելքից հարավ-արեւմուտք, կտրում անցնում է հին աշխարհի ողջ տարածքով և կարողանում է սիրալիր ընդունելութիւն գտնել բոլոր այն ժողովուրդների կողմից, որոնց մօտ լինում է այցելությամբ»³⁰։

Այսպէս, Հնդկաստանի մեծահարուստ վաճառականները յարաբերութեան մէջ էին Պաղտատի և Պասրայի վաճառականներուն հետ, և մեծ օժանդակութիւն կը ցուցաբերէին վերջիններու եկեղեցի կառուցանելու նուերներով և կտակներով։ Այս նուիրատուներու մէջ յատկապէս յիշատակութեան արժանի է մեծահարուստ վաճառական Յարութիւն Աբգարեանը³¹։ Նմանապէս Աղա Պետրոս Սեթ Աղայեանը, մեծահարուստ և ականաւոր առետրականը, որուն ծախքերով, 1736-ին կառուցուած է Պասրայի հայ Առաքելական Ս. Աստուածածին եկեղեցին։ Զանազան բարերար ազգայիններու կողմէն 1832-ին, եկեղեցիին կտակուած են մեծ տարածութեամբ պարտէզներ և քանի մը անշարժ գոյքեր։ 1904-ին հնադարեայ այս եկեղեցին բոլորովին աւերակ վիճակի մատնուելով, տեղւոյն թաղական խորհուրդը կը ձեռնարկէ անոր վերաշինութեան, նախապէս ունենալով Պոլսոյ պատրիարքարանի արտօնութիւնը։ Եկեղեցին կը վերանորոգուի մէկ ուրիշ մեծահարուստ վաճառական՝ Աղա Բարսեղ Օհաննէս Գասպարեանի կողմէն։

1854-ին, Պաղտատցի մեծահարուստ վաճառական կալուածատէր՝ Մահտեսի Մարկոս որդի Մահտեսի Իսքէնտէրի, իր «սեփականութիւնը եղող ամբողջ պարտէզը, որ կը պարունակէր արմաւենիներ, պտղատու և այլազան ծառեր, նաև վերոյիշեալ կալւածին մաս կազմող արեւմտեան կողմը, որ կը կոչուի Ում Իլ Ատամ (Մայր Ոսկերաց) 1800 տէօնիւմ տարածութեամբ, կը կտակէ որպէս կատարեալ և շարի վագը՝ յաւիտեան յաւիտենից յատկացուելու համար Պաղտա-

³⁰ Հովհաննէս Տէր Ղազարեան Զուղայեցու Հաշուտումարը, աշխատասիրութեամբ Լ. Խաչիկեանի և Դ. Փափագեանի, Երեւան, 1984, էջ 30 (տողատակ 53)։

³¹ Աճառեան Դ., Հայ գաղթավայրերու պատմութիւն, էջ 202-203։

տաբնակ հայ, ինչպես նաեւ ուրիշ երկիրներէ եկած հայ աշխատող-ներու և դպրոցներու մէջ բնակող հայ անհատներու, յանուն Աստուծոյ»³²: Ինչէն իմանար այս ազնուահոգի հայորդին, որ համարեայ կէս դար վերջ, Վասպուրականցի 500է աւելի իր ազգակիցները, Յեղասպանութենէն ճողոպրած, պիտի հանգրուանէին իր կողմէն ազգին կտակած, հենց այս հողամասին վրայ³³: Այնումենայնիւ, Պաղտատի կեդրոնը և Տիգրիսի ափին գտնուող այս հողամասը, զանազան դատակւն փուլերէ անցնելէն յետոյ, 1968-ին, գրչի մէկ հարուածով, Յեղափոխական Ղեկավարութեան հորհուրդը կը գրաւէ Ում Իլ-Ադամի բոլոր կալուածը և կը յատկացնէ պաշտպանութեան նախարարութեան և պետական նաֆթի գտարաններուն: Այսպէսով, վերջ կը դրուի Ում Իլ-Ադամի 1854-ին կտակարար մահտեսի Սարկոս Իսքէնտէրեանի ըրած կտակին:

Քաղաքական զանազան վերիվայրումները և համաճարակներու յաճախակի մոլեգնումը Իրաքի կարգ մը քաղաքներուն մէջ, մասնաւորապէս Պասրա քաղաքին մէջ, կը տկարացնէ հայ վաճառականներուն առեւտրային գործունութիւնը, որը յաջորդող տարիներուն մեծապէս կը տուժէ և կ'անշքանայ: Ժանտախտն Իրաքի մէջ պատահած է բազմաթիւ անգամներ, խլելով բազում կեանքեր: Առաջին անգամ 784-ին, ապա 872-ին, 1771-1772-ին, 1773-ին, 1831-1832-ին: Վերջին համաճարակը, ըստ Իրաքահայ պատմագետ Դաւիթ Թադէոսեանին՝ այնքան սաստիկ եղած է, որ Պասրայի և Պաղտատի բնակչութեանց կեսը զոհ կ'երթայ այս մահաբեր հիւանդութեան, երկու քաղաքներն ալ դատարկ ձգելով:

Վերոյիշեալ աղետներու պատճառով Պասրայի և Պաղտատի հայոց թիւը հետզհետէ պակսեցաւ: Ընդհանուր պատերազմէն առաջ անոնց թիւը շատ չնչին էր: Ըստ Դաւիթ Թադէոսեանին՝ 1900-ին Պաղտատ բնակող հայ վաճառականներու թիւը երկու տասնեակը չէր անցներ: Իսկ Պասրա բնակող հայազգի վաճառականներուն թիւը 1840-ին, միայն չորսն էր³⁴: Իր յուշերուն մէջ հետեւեալ տողերը կը կարդանք. «...Պաղտատի քանի մը խաներուն մէջ տասնեակ մը աչ-

³² Իրաքահայ Թեմի Համառօտ Պատմութիւն, Պաղտատ, 2005, էջ 207-208 (անտիպ):

³³ Վարդանեան Ե., Անապատէ Անապատ, Վենետիկ, 1923, էջ 9:

³⁴ Իրաքահայ Թեմի Համառօտ Պատմութիւն, էջ 348:

քառու վաճառականներ կը գործէին, որոնք բարձր վարկ կը վայելէին առետրական շրջանակներուն մէջ...» առանց յիշելու որեւէ անուն³⁵:

Յայտնի են հետեւեալ հայ առետրական տուները, որոնց անունները քաղած ենք տեղական արաբական զանազան պարբերականներէ:

Խաչիկ Ըլ-Ըրմընի (Հայ Խաչիկ Առետրական տուն), որը մեծահարուստ հայ ընտանիքներէն էր, մեծ կալուածատէր և նախապապն էր հռչակաւոր գեղեցկուհի Սառա Ջընգինին, որու պատմութիւնը յայտնի է Իրաքի ժողովուրդին: Հայ թէ օտար, իր հայուհիի բարոյական կերպարով և անկոտրում կամքով դիմակայելու Պաղտատի Վալի՝ Նադըմ փաշայի ոտնձգութիւններուն³⁶:

Պաղտասար առետրական տուն – կը զբաղուէր հացահատիկի և արմաւի առետուրով: Յարաբերութեան մէջ էր Պաղտատի Հեքթոր անունով ընկերութեան հետ: Այս առետրական տունը բազմաթիւ տեղական առագաստանաւեր ունէր, որոնք կ'օգտագործէր ներքին գետային փոխադրութեան համար³⁷:

Մեսրոպեան ընտանիք, կալուածատէր, արմաւենիներու և տարատեսակ մրգատու պարտէզներու տէր: Երկար ժամանակ այդ շրջանը իր անունով կը կոչուէր:

Կը յիշուի նաեւ Մկրտիչ և ընկերներ անունով ընկերութեան մը մասին, որու գործունէութիւնը սայլերու առետուրի մէջ կը կայանար³⁸:

19-րդ դարու վերջին քառորդին և 20-րդ դարու առաջին կէսին, հայ յայտնի վաճառականներէն, որոնք մեծ ներդրում ունեցած են գաղութին զարգացման, իրենց ազգային բարեսիրական գործունէու-

³⁵ Թադէոսեան Ռ., Նիւթեր Իրաքահայ Պատմութեան համար, յուշերէս հատուած մը, Ա. «Գոյամարտ» շաբաթաթերթ, Բ. Տարի, թիւ 15-67, Հինգշաբթի, 16 Փետրուար 1950:

³⁶ النصر في اخبار البصرة – للقاضي احمد نور الاتصاري (تقرير قدمه سنة 1277 هجرية الى منيب بقنا والي البصرة – تحقيق قدمه الدكتور يوسف عز الدين – جامعة بغداد 1976

(Ձեկոյց՝ Կադի Ահմըդ Նուր Ըլ-Ընսարիի կողմէն, 1857-ին – (1277 Հիջրեթ իսլամական տարեթիւ) ներկայացուած Պասրայի վալի Սունիթ փաշային, հետաքննութիւն՝ Sogr. Եուսըֆ Ըզըլ-դին, Պաղտատի Համալսարան, 1976):

³⁷ حسين محمد القهواتي – نفس المصدر صفحة 296

(Հուսէյն Սուհամմըդ Ըլ-Կահվաթի, նշուած աշխ., էջ 296):

³⁸ حامد البازي نفس المصدر صفحة 142 (նշուած աշխ., էջ 142):

թեամբ, արժէ յիշել հետեւեալները, որոնց յիշատակը վառ կը մնայ Իրաքահայ գաղութին յիշողութեան մէջ:

Սիմոն Մկրտիչ Ղարիպեան ծնած է Պաղտատ 17 Փետրուար 1878-ին: Պասրայի մէջ առեւտրական տուն մը ունեցող և Պելճիքայի պատուոյ հիւպատոս՝ Երուանդ Ղերվիշեանի հետ կը գործակցի: Վերջինս, Ռուսիայէն՝ Օտեսայէն Պասրա տախտակ, քարիւղ և այլ ուրիշ ապրանքներ կը ներմուծէր: Ղերվիշեանի Եւրոպա վերադառնալէն ետք, անոր առեւտուրի գործը և Պելճիքական հիւպատոսութիւնը Սիմոն Ղարիպեանին կը փոխանցուի: Այսպէս՝ իր գործունեութիւնը ընդարձակելով, իր ճիգերուն, ձեռներեցութեան և ապահոված վարկին շնորհիւ, շատ փայլուն վերելք մը կ'ունենայ, դառնալով միջազգային շուկաներու մէջ հանրածանօթ անձնաւորութիւն մը: 1896-ին, Պասրայի մէջ կը հիմնէ «Սիմոն Ղարիպեան Առեւտրական Տուն»-ը, մասնաճիւղեր ունենալով Իրաքի զանազան քաղաքներուն մէջ³⁹: Կը զբաղի ներածման և արտածման առեւտուրով, ներածելով ատաղծ, երկաթ, կրաղիւս, եւրոպական խմիչքներ, անգլիական ծխախոտ եւ այլն: Իսկ արտածումը կ'ըլլայ Իրաքեան արմաւը, որուն համար յատուկ գործարան մը կը հաստատէ Պասրայի մէջ: Հետագային, ներկայացուցիչն էր եւրոպական մէկէ աւելի նաւային ընկերութիւններու: Ուրիշ առեւտրական՝ Իսքանդար Մարգարեանի հետ կը հիմնէ Բամպակի Սերմի և Բուսական Ձէթի գործարաններ: Յետագային (1963) երկու գործարաններն ալ կը պետականացուին⁴⁰: Վերջինս, 1947-ին Իրաքի խորհրդարանի անդամ կ'ընտրուի իբրեւ Իրաքի բոլոր քրիստոնեւաներու թեկնածուն, որը բացառիկ պարագայ մըն էր: Եղած է նաեւ «Պաղտատի առեւտրականներու ընկերակցութեան» վարչութեան անդամ, 1939-ին մասնակցած է Իտալիոյ մէջ գումարուած առեւտրական միջազգային համաժողովին, իսկ 1946-ին ալ Նիւ Եորքի մէջ գումարուած առեւտրական միջազգային խորհուրդին: Եղած է ազգային զանազան մարմիններու անդամ և Հ.Բ.Ը.Միութեան վարչութեան անդամ:

³⁹ Նոյն տեղը, էջ 113:

⁴⁰ Samira Haj, The Making of Iraq, University of New York, 1997, p. 65.

Սիմոն Ղարիպեանի անունը անդառնալիքով հիստուած է Իրաքի գաղութին ներքին կեանքին հետ, իր անթիւ բարեգործութիւններով, դպրոցաշինութեամբ, որբահաւաքով և եկեղեցաշինութեամբ:

Յակոբ և Քերոբ Գույումճեան եղբայրներ՝ մեծահարուստ կալուածատէրեր և առետրականներ: Ծնած են Թալաս՝ Թուրքիա, առաջինը 1842-ին, երկրորդը՝ 1848-ին: Առաջինը մտած է առետրական ասպարէզ Կարնոյ մէջ և իբրեւ գործակից Կիւլպենկեան տան անցած է Տիարաքիի, զոր վարած է կէս դար: Հայ ազգային գետնի վրայ, երկար ժամանակ եղած է ազգային իշխանութեան ատենապետը, օժանդակած է Տիարաքիի Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյ վերաշինութեան շօշափելի նուիրատուութեամբ, 1895-96 թլականներու ջարդերէն ազատուած բազմաթիւ հայեր ապաստան գտած են իր տան մէջ⁴¹:

Պաղտատ փոխադրուելուն, հոս եւս հայ համանքը զինքը կ'ընտրէ ազգային իշխանութեան անդամ և կը մնայ անդամ մինչեւ իր մահը: Պասրայի Ս. Աստուածածին հայոց կիսաւեր եկեղեցին վերանորոգելու պետական արտօնութիւն առնելու արգելքը, անձամբ Պասրա երթալով, կը յաջողի վերցնել տալ: 1903-ին Պաղտատի հայոց գերեզմանատան համար ընդարձակ հողամաս մը կը գնէ և զայն ցանկապատելու պարտականութիւնը Քերոբը յանձն կ'առնէ եղբօր մահունէ յետոյ:

Քերոբը մեծ համբաւ ու հռչակ ունեցաւ որպէս նշանաւոր վաճառական և գործակիցը Կիւլպենկեան տան: Կիւլպենկեան տան յանձնարարութեան վրայ, Պաղտատէն Ք. Գույումճեանը կը դրկըւի Վան, օգնելու Խրիմեան Հայրիկին, արմտիք և դրամ բաժնելու սովէն տուած ժողովուրդին⁴²:

Գույումճեանները ընդարձակ ագարակ մը ունէին Ֆելլուճա (Պաղտատի և Թիքրիթի միջեւ) քաղաքին մէջ, ուր Իրաքի Ֆէյսալ Ա. Թագաւորը քանիցս այցելութեան գացած է⁴³:

Վերոյիշեալ վաճառական-արդիւնաբերող-բարեգործ հայորդիները, մէկ փոքր մասնիկն են առետրական այն մեծ ընտանիքին՝ որոնք 17-րդ դարէն սկսեալ գործեր են Իրաքի հիւրնկալ երկնակա-

⁴¹ Իրաքահայ Թեմի Համառօտ Պատմութիւն, էջ 276:

⁴² Նոյն տեղը:

⁴³ Նոյն տեղը:

մարին ներքոյ, ի շահ իրենց ժողովուրդին, մեծ և շօշափելի ներդրում ունենալով այս երկրի առեւտրա-տնտեսական ընդհանուր վերելքին, արժանանալով իրենց հարազատ ժողովուրդին և պետական շրջանակներուն՝ անվերապահ համակրանքին և յարգանքին:

SEDA OHANYAN

ARMENIAN MERCHANTS' ACTIVITIES IN IRAQ IN THE XVII-XIX CENTURIES

SUMMARY

Because of its important geographical location, Mesopotamia has always been the center of attention of the great powers throughout its history. Basra's location at the northernmost of the Persian Gulf was ideal as a transit area in East-West trade, thus, it has occupied was, in ancient and medieval times, as well as at the present, its special place in the international trade history.

Though Armenian trade community present in Mesopotamia during centuries, nevertheless its role was most dominant in the 17th and 18th centuries. These merchants contributed greatly in the development of Iraq's economy. Rightfully winning being favored with admiration of their own people and the official circles.

АРМЯНСКОЕ КУПЕЧЕСТВО В ИРАКЕ В XVII-XIX ВЕКАХ

РЕЗЮМЕ

Благодаря своему географическому положению, Месопотамия в прошлом и в настоящем была в центре внимания великих держав. Связывая запад и восток, эта часть мира на севере Персидского залива со своей гаванью Пасра, как в античные времена, так и в средневековье и в настоящее время имеет свое особенное место в истории торговли.

Несмотря на то, что в Месопотамии армянское купечество имело на протяжении веков, но значимую роль сыграла в 17-ом и особенно в 18-ом веке. Сыграв значимую роль в экономической жизни армянской общины, армянское купечество имело большой вклад в общем торгово-экономическом развитии Ирака, поправу завоевывая расположение и родного народа и государственных кругов.